

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

(In)tolerantie in het moderne Nederland

De Nederlandse samenleving is intoleranter geworden. Zo wordt het gedoogbeleid nu afgeschilderd als laf beleid en 'zeggen wat je denkt' opgehemeld als morele deugd. Ooit was voor burgers en staat tolerantie de beste manier om maximale vrijheid voor allen te garanderen. Nu lijkt voor velen het ontwikkelen van een strengere nationale morele orde een betere oplossing. Hierdoor worden nieuwe fricties tussen burgers en samenleving opgeroepen en verdwijnt de tolerantiecultuur naar de marge van de samenleving.

.....
 door James Kennedy

Hoogleraar in de geschiedenis van Nederland aan de Universiteit van Amsterdam.

VRIJHEID BRENGT KOSTEN MET ZICH MEE en kent ook grenzen. Dit is de les die Nederlanders de laatste twee decennia lijken te hebben geleerd. Dat wil niet zeggen dat ze deze les ook toepassen op hun eigen leven. De negatieve kant van vrijheid is vooral te zien bij de burens en andere ingezetenen (met name allochtonen) van dit land. Die anderen horen hun grenzen beter in acht te nemen, zij moeten de geschreven en ongeschreven regels naleven en zich aanpassen aan de dominante normen in de samenleving. Dit gedachtegoed vormt de kern van wat Nederlanders onderling een verharde samenleving noemen. Tolerantie is in zo'n samenleving allerminst vanzelfsprekend; het wordt juist gezien als een onaanvaardbare vorm van conflictmijding.

Tolerantie heeft natuurlijk veel betekenissen. In dit geval gebruik ik de klassiekste betekenis: verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden, dus eigenlijk tegenover mensen die er gedachten of praktijken op na houden die voor jezelf moreel verwerpelijk zijn. Het op deze manier tolerant zijn, is nooit gemakkelijk geweest. Het was ook geen exclusief Nederlandse deugd,

zoals Benjamin Kaplan recent aantoonde: verschillende vroegmoderne Europese samenlevingen ontwikkelden omgangsvormen om samen te kunnen leven met mensen van verschillende levensovertuigingen. En zoals verschillende auteurs in deze bundel ook betogen was de Nederlandse vorm van tolerantie — die helder naar voren kwam in de verzuiling — een vorm van onverschilligheid, waardoor Nederlanders zonder veel moeite langs elkaar heen konden leven. Toch kreeg Nederland al ver voor de jaren zestig zowel in binnen- als buitenland de reputatie een tolerant land te zijn, en de jaren zestig versterkten deze indruk, door de Nederlandse manier van omgaan met seks, drugs en de dood. Maar daar lijkt de laatste jaren verandering in te zijn gekomen. Nederlanders zijn met elkaar in debat gegaan over de waarde van tolerantie. Het Nederlandse gedoogbeleid wordt nu afgeschilderd als laf beleid, en ‘zeggen wat je denkt’ wordt opgehemeld als morele deugd. In dat opzicht lijkt Nederland bewust intoleranter dan het was. In relatieve zin kunnen we dan spreken van een intolerante samenleving.

DE INTOLERANTE STAAT EN DE INTOLERANTE BURGER

De auteurs in deze bundel buigen zich over het thema tolerantie door zich vooral te richten op aan de ene kant de intolerante staat en aan de andere kant de intolerante burger. Soms lijkt de bestaande literatuur te suggereren dat de huidige onverdraagzaamheid van zowel de staat als de burger wordt veroorzaakt door twee tegenstellingen, die werden versterkt door de migratie: autochtoon versus allochtoon en seculier/westers/joods-christelijk versus de islam. Ik wil betogen dat het onvermogen of de onwil om verdraagzaam te zijn, voortkomt uit verschillende gerelateerde ontwikkelingen die plaatsvinden in zowel de Nederlandse samenleving als veel andere wereldlanden.

Hoe is het zover gekomen? Er is een staat opgekomen die niet meer als tolerant te boek wil staan. Deels komt dat voort uit het terugdraaien van wat je gemakshalve ‘de erfenis van de jaren zestig’ zou kunnen noemen. Tijdens de veranderingen in die jaren leerden de Nederlandse autoriteiten dat het vermijden van conflict de beste manier was om te overleven in een wereld waar individuele burgers zich niet langer wilden laten sturen. Het is mogelijk dat de Nederlandse overheid met het wegvallen van de verzuiling meer dan andere landen het vermogen verloor om een morele orde op te leggen aan de samenleving. Dit betekende niet dat de staat ophield met regeren of niet langer intervenieerde in het leven van zijn burgers. Maar het betekende wel dat de staat zich neerlegde bij het pluralistische karakter van de Nederlandse samenleving en morele neutraliteit benadrukte. Zo ontstond een publieke sfeer waar vrijzinnigheid en tolerantie — bij gebrek

aan een beter woord — normatief werden. De staat probeerde de touwtjes in handen te houden door conflictmijding toe te passen en haar eigen gezag niet te benadrukken. Dit leidde onder meer tot het gedogen van de handel in cannabis, tot het welwillend negeren van minderheden en het toestaan van spreekkoren bij voetbalwedstrijden.

Maar na verloop van tijd ontdekte de staat dat het de wezenlijke controle over de samenleving was kwijtgeraakt en dat een hardere aanpak — meer normen en handhaving en minder tolerantie — noodzakelijk was om in de samenleving weer enige sociale samenhang terug te brengen. Misschien kwam die realisatie in Nederland later dan in andere landen en bleef het beleid tamelijk soft, gezien de blijvende neiging van sommige politici om normatieve standpunten buiten het overheidsbeleid te willen houden. Maar de neuzen staan nu toch een andere kant op. In de jaren zeventig waren een *laissez-faire*houding en conflictmijding de kenmerken van goed beleid, maar twee tot drie decennia later is dat duidelijk anders. Gedogen — een beleidsmatige variant van tolerantie — is uit. Dit werd niet in de eerste plaats veroorzaakt door het ongenoegen over het Nederlandse drugsbeleid, maar door de vuurwerkramp in Enschede en de cafébrand in Vondelam. Deze gebeurtenissen lieten zien hoe gebrek aan handhaving van vastgestelde regels kon leiden tot rampzalige effecten. De politie moest meer boeven vangen, rechters behoorden zwaardere straffen op te leggen en gevangenen — en tbs'ers — moesten minder in de watten worden gelegd. Migratie werd aan banden gelegd en migranten werden gestimuleerd te integreren door verplichte inburgeringscursussen. Het werd 'fundamentalistische' minderheden duidelijk gemaakt dat zij vrouwen en homoseksuelen niet langer mochten discrimineren. Alle Nederlanders moesten weer betaalde arbeid verrichten en hun eigen verantwoordelijkheid nemen. In het belang van de publieke gezondheid mochten Nederlandse volwassenen niet langer in publieke gelegenheden een sigaretje opsteken, behoorden jongeren niet meer zoveel alcohol te drinken en moesten de lagere klassen sociale omgangsvormen leren. Ingezetenen hoorden meer respect te ontwikkelen voor elkaar en voor de normen en waarden van dit land, die waren geworteld in de historische ontwikkelingen waardoor Nederland zijn eigen identiteit had gekregen. Geconfronteerd met sociale onrust binnen eigen grenzen en bedreigingen van buiten (zoals migratie), werd de Nederlandse staat zodoende op tal van terreinen onverdraagzamer, met goede en slechte resultaten.

Het wekt nauwelijks verbazing dat de last van dit minder tolerante staatsbeleid terecht kwam op de schouders van diegenen die deze last het minst goed konden dragen, met name migranten en asielzoekers. Maar dit betekent niet noodzakelijkerwijs dat zij ook dé oorzaak waren van deze

mentaliteitsomslag. De aankomst van veel migranten droeg zeker bij aan de omslag in denken, maar ik vermoed dat politici — toen duidelijk werd dat zij de greep op de Nederlandse samenleving hadden verloren — de immigratie en de opkomst van de islam aangrepen om zondebokken aan te kunnen wijzen. De boerka en de Marokkaanse jeugd kregen zodoende deels een symbolische waarde voor politici, om te bewijzen dat ze het heft weer in eigen handen namen.

Ook de burger werd in deze periode intoleranter. De verzuiling was voor veel volksdelen een manier geweest om zich te emanciperen en nadat dit doel was bereikt was de ontmanteling van de zuilen bedoeld om de burger te emanciperen. Maar deze ontzuiling en individualisering vroegen meer van de verdraagzaamheid van burgers dan de verzuiling. De Nederlandse adepten van Norbert Elias (zoals Bram de Swaan en Cas Wouters) hebben daar al eerder op gewezen: om te kunnen leven in een pluralistische en complexe wereld, moesten Nederlanders die de veilige zuil verlieten, leren om te onderhandelen en om te gaan met verschillen; zij moesten zich een sociale zelfdiscipline eigen maken. De ontideologisering van de Nederlandse samenleving maakte het haalbaarder om tolerant te zijn, hoewel dat in de gepolariseerde samenleving van eind jaren zeventig en begin jaren tachtig nog niet goed zichtbaar was. Toch bleef de praktische levenshouding van de tijd van de verzuiling ook zichtbaar in de periode daarna: Nederlanders leefden net als tevoren langs elkaar heen: je mag alles doen wat je wilt, als ik daar maar geen last van heb.

Maar er waren ook veel factoren die de leef-en-laat-levenmentaliteit ondermijnden. Zoals Gabriel van den Brink al betoogde, koesterden burgers hoge verwachtingen van de vrijheid die zij hadden om hun leven op eigen wijze vorm te geven. Daardoor neigden zij er niet altijd toe om zich verdraagzaam op te stellen tegenover anderen die een bedreiging konden vormen voor het realiseren van deze verwachtingen. Vandaar ook het probleem van het 'korte lontje'. Daarbij kwam de soms dramatische verandering in de bevolkingssamenstelling van sommige buurten, gekoppeld aan de veronderstelde achteruitgang van de woonkwaliteit. Dit veroorzaakte gevoelens van vervreemding en oplopende etnische spanningen. Tegelijkertijd was het — volgens sommige intellectuelen zoals Piet de Rooij — misschien juist het verdwijnen van geprononceerde religieuze en ideologische verschillen waardoor Nederlanders zich minder hebben geoeftend in verdraagzaam zijn. Als ze nu nog een afwijkende groep tegenkomen die actief religieus is, wordt ze sneller gezien als vreemde minderheid met extreme en onverdraagbare standpunten. Tenslotte zou je — evenals de journalist Jan Blokker — kunnen betogen dat het verdwijnen van 'verheffing' in de Nederlandse media (in tegenstelling tot de ons omringende landen)

heeft geleid tot een situatie waarin Nederlanders zich op nieuwssites veel grover en botter uitlaten dan andere Europeanen. In dit opzicht is Theo van Gogh instructief. Zijn bewust intolerante publieke uitspraken hadden tot enkele jaren voor zijn dood niets te maken met de opkomst van de islam, maar met de opkomst van een nieuwe publieke cultuur, waarin publieke beledigingen een rechtmatige uiting waren van de eigen vrijheid. Eerst kwam de intolerante burger en toen pas de islam als bedreiging, zou je kunnen concluderen. In elk geval mag het duidelijk zijn dat Nederlanders na de ontzuiling afgesneden leken te zijn van gestructureerde politieke participatie waarin begrenzing vereist is — vormen van verbale participatie die de jaren zestig in andere landen beter hebben overleefd.

NIEUWE FRICTIES TUSSEN POLITIEK EN BURGER

Het is paradoxaal dat veel van deze geïndividualiseerde burgers nu hun heil zoeken bij een nieuwe nationale gemeenschap die een einde zou moeten maken aan voor hun levensstijl bedreigende culturele, etnische of religieuze verschillen. Ook hier had de golf van publieke intolerantie tegenover migranten en vooral moslims te maken met een veranderde kijk op de beste wijze om maximale vrijheid te garanderen voor individuele Nederlanders. Tolerantie leek in de jaren zestig en zeventig de beste aanpak te zijn, maar in deze tijd lijkt het ontwikkelen van een strengere nationale morele orde voor velen een betere oplossing.

In veel opzichten trekken de intolerante staat en de intolerante burger samen op. Het intolerante beleid van de staat werd grotendeels vormgegeven als reactie op de publieke wens dat de staat grenzen stelt aan afwijkende bevolkingsgroepen en ongewenste sociale ontwikkelingen. En het is waarschijnlijk waar dat de staat door dit beleid ook onder de bevolking weer nieuwe vormen van intolerantie opwekt, bijvoorbeeld door strenger toezicht op tbs-patiënten en islamitische scholen en door het al in de jaren negentig aangescherpte asielbeleid.

Maar in andere opzichten staan de intolerante staat en de intolerante burger tegenover elkaar. Sommige publieke uitingen van intolerantie door burgers worden ongewenst verklaard door de overheid, omdat ze de publieke orde ondermijnen. De autoriteiten distantiëren zich publiekelijk van het aanzetten tot haat; ze paktten Gregorius Nekschot op voor verhoor en namen allerlei voorzorgsmaatregelen in de aanloop naar de vertoning van Wilders' film *Fitna*. Vaak vreest de overheid de onberekenbare en intolerante burger. Aan de andere kant vinden veel burgers dat de overheid te weinig doet aan bijvoorbeeld het gedwongen integreren van moslims, terwijl anderen van mening zijn dat de overheid veel te streng is. Zo zijn nieuwe vormen van

fRICTIE ontstaan tussen politiek en burger. Een meer intolerante samenleving die hecht aan gezagsstructuren, aan gemeenschapsdenken en gearticuleerde gedragsnormen, is vaak een gespannen samenleving. Want staat, burgers en organisaties bevechten elkaar over de nieuwe grenzen.

Betekent dit dat er in Nederland een onherroepelijk einde is gekomen aan de tolerantie van weleer? Ja, de tolerantie waarin allerlei vormen van afwijkend gedrag werden toegestaan is niet meer dezelfde als in het Amsterdam van 1970. De vrees voor de gevolgen van afnemende sociale samenhang heeft deze vorm van tolerantie in een kwaad daglicht gesteld. Maar

dit betekent niet dat er ook een einde zal komen aan de tolerantie waarin ruimte wordt gegeven en andersdenkenden.

Deze vorm van tolerantie is vaak zichtbaarder in de dagelijkse praktijk dan in de politieke retoriek. In scholen, op de werkvloer en in sportclubs zijn Nederlanders, evenals andere Europeanen, dagelijks bezig verschillen te overbruggen

en leren zij met elkaar om te gaan. Soms resulteert deze inzet in volledige acceptatie en soms in gedisciplineerde tolerantie. Het is te hopen dat Nederlanders zich hierbij laten inspireren door de tradities van tolerantie die behoren tot het erfgoed van hun land. Als inwoners van een klein land moesten ze in het verleden tolerant zijn en ook nu is er weinig keus.

De hoop die gloort in het dagelijkse leven, betekent niet dat we verantwoordelijkheid niet actief hoeven aan te leren. Maar wie zou daarvoor verantwoordelijk moeten zijn? Er zijn een paar instellingen die een leidende rol zouden moeten spelen. In de eerste plaats scholen, vooral nu er nieuwe programma's worden ontwikkeld om actief burgerschap te onderwijzen. Daarin moet (in)tolerantie en (gebrek aan) acceptatie een belangrijk thema zijn. Maar ook de media spelen een belangrijke rol in het vinden van het juiste evenwicht. Er is een verband tussen scheldende lezers met grof taalgebruik op websites en harde journalistiek en stigmatiserende reportages.

Ten slotte kan men misschien in de leer gaan bij religieuze en ideologische minderheden, die zich — meer dan veel andere Nederlanders — hebben geoefend in tolerantie in hun zoektocht naar een evenwicht tussen de morele overtuigingen van de meerderheid en hun eigen levensovertuigingen en geloofstradities, die vaak onder druk staan. Misschien is nieuwe inspiratie voor tolerantie niet in de eerste plaats te vinden in het centrum van de Nederlandse samenleving, maar in de marges.

Nieuwe inspiratie voor tolerantie is niet in de eerste plaats te vinden in het centrum van de Nederlandse samenleving, maar in de marges